

УДК: 3-22 “ХУІ-ХУІІ”

КОНФІКСАЛЬНІ ІМЕННИКИ З ПРЕПОЗИТИВНИМ ЕЛЕМЕНТОМ ПО- В СЕРЕДНЬОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 16-17 СТОЛІТЬ

Меркулова О.В., студент

Запорізький державний університет

Із залученням в українську літературно-писемну мову 16-17ст. народно-розмовних елементів [1;87] збагачується її словотвірна система. Одним із продуктивних способів афіксальної деривації іменників у цей період була конфіксація. В обстежених пам'ятках 16-17 століть нараховується близько п'ятдесяти конфіксальних словотвірних типів іменників. Найбільшу продуктивність виявляли форманти з першим компонентом **по-**: налічується 6 типів (**по-...-иц(а)**, **по-...-ї(а)**, **по-...-ник**, **по-...-ок**, **по-...-овщин(а)**, **по-...-ѳ**).

Препозитивний компонент **по-** походить від прийменника *по*, який у староукраїнській мові виражав часові (*по семь* – “по цьому” та под.) і просторові відношення (*по всемъ городамъ*). За допомогою суфіксації таких прийменниково-відмінкових форм і творилися структури *понеѳлокъ*, *послѳдокъ* і т.д.. З часом у свідомості мовців ці деривати почали співвідноситись не тільки з іменником з прийменником, а й з іменником у називному відмінку [3; 84-86].

Формант **по-...-иц'(а)** служить для творення відіменникових похідних, які називають те, що наближене за значенням до того, що назване вивідним словом, наприклад: *Аже от того часу тая была пошла пословица* (ЛСам., 1667, 102) “влучний, образний вислів”

Похідні з афіксом **по-...-ї(а)** позначають місце, територію, розташовану близько або вздовж того, що назване мотивуючим словом, наприклад: ... до которого ще *Полися* належало... (ЛСам., 1649, 57). ...ознаймуючи и о своем приходе на *Побуже*... (ЛСам., 1671, 111); *А Подоля* особливе привернено до *Камянця Подолского* (ЛСам., 1682, 137); *Подворіє*. *Area. Propatulum aedium*. (Сл.Лекс., сер.17, 484) “подвір'я”; *Погранич'є*. *Confinium. Colliminitum*. (Сл.Лекс., сер.17, 483); ... а взявши куль соломы, запалили на *поку(т)ю* в(ѳ) свѳтлицѳ (ѳ) и заразъ поскочивши купно (ж) и млыны запалили (Док.Гетьм., 1712, 222) “куток, розміщений по діагоналі від печі та місце біля нього”. Назву одиниці оподаткування позначає іменник *подимя*: ... на килко сот *подимя* погорѳло ... (ЛСам., 1677, 125) від *дим*, що в 15-16 ст. вживалося у значенні “двір, подвір'я” [ССУМ, 1, 1444, 334].

Іменник, що називає особу, яка знаходиться чи мешкає поблизу або вздовж того, що позначене твірним словом, твориться за допомогою конфікса **по-...-ник**, наприклад: *Так же, деи, потом толко оодно шлык мои подворнику пѳа Гулевичовому Павлу отдали* (Торг., 1563, 102) “двірник, сторож” (від *по двору*). Цей формант служить і для творення назви рослини, яка знаходиться вздовж того, що названо твірним словом: *Подорожникъ сѳльє троскотъ* (Син.Сл., 2 пол.17, 143).

З допомогою форманта **по-...-ок** творяться: 1) іменники на позначення того, що відбувається після або під час того, що названо твірною основою, наприклад: *мся марта двадцат первого дня в понеделок* (Сел.рух., 1569, 32) “перший день тижня після неділі”; *Потемокъ.1. Тьма, темнота.1. Я емъ Бѳъ, ...што емъ свѳтъ учинивъ и радивъ потемокъ* (...) (Укр.лекс., сер.17, 276); 2) іменники на позначення того, що знаходиться біля того, що назване твірним словом: ... ѳ спале(н)е его хати и вѳсе(й) ѳсели на *по(д)варѳка(х)* (ЛРК, 1668, 143) “двір, подвір'я”; *Поличокъ* ланита скриня* (*правильно скроня) (Син.Сл., 2 пол.17, 145) “щока, або скроня”. Це слово вживалося й у значенні “ляпас”: ... за тоѳ, що кулакомъ *Николаевѳ поличокъ* да(л)... (Док.Гетьм., 1719, 216); *пахолокъ Aulicus постронокъ* *fungus упадокъ*... (Грам., 1645, 24) “міцний ремінь або мотузок, що з'єднує в упряжці хомут з орчиком”; 3) іменники на позначення особи: *А я ю(ж) и с пото(м)ки* своемы в то(и) суме...вступуватисе не ма(м)... (ДМВН, 1605, №2, 25) “нащадок” (від *по тому*).

Утворення з афіксом **по-...-овщин(а)** позначають те, що налічується у відповідності з тим, що назване мотивуючим словом. Це в основному назви податків: *А то леда шевлюга, леда жид богатий ся, по килка цугов коней справляет, вимишляючи чинши великіє, поволовицини* (ЛСам., 1648, 47) “податок від волів”; ... хочъ мѳемъ и *поголовщину* заплатити... (Док.Гетьм., 1719, 170) (від *голова*).

Іменники, у морфемній структурі яких наявний конфікс **по-...-ѳ**, позначають: 1) тривалу, неодноразово повторювану або одноразову, неповторювану дію: ... для чого *побор* не ест з них видан (Сел.рух., 1596,

108) “збір грошима або натурою на користь держави чи поміщика” (від *брати*); ...*тут же за селомъ покрикъ учинили* (Сел.рух., 1572, 47) “крик”; ... *услыша(в)ши о потузъ Изяслава...* (Софон., 1680-1683, 93) “відчайдушна, марна спроба, зусилля досягти чого-небудь, здійснити щось” (від *тужитись*); 2) психічний стан людини: ... *о(т)імати ... дочки на свою похот(т)...* (Софон., 1680-1688, 171) “бажання” (від *хотіти*, або від *похотіти*). Слово *похотіти* у 16-17ст. почало виходити з активного вжитку й іменник *похоть* стало співвідноситись із *хотіти*, хоч раніше мотивуючим було дієслово доконаного виду *похотѣти* “*захотѣть, пожелать, ...вождедѣть, позавидовать*” [Ср., 2, 1319]).

Утворення, у морфемній структурі яких наявний препозитивний конфіксальний елемент **по-**, за значенням найчастіше є загальними або власними назвами місцевості, місця, території, які знаходяться поблизу або вздовж того, що названо вивідним словом. Віддієслівні іменники з першим компонентом **по-** мають значення одноразовості, неповторюваності дії (*потуга, побор, покрик*). Іноді цей компонент у складі конфікса служить для утворення іменників з часовим значенням (*потемокъ*).

Найпоширенішими в джерелах 16-17 ст. є словотвірні типи чоловічого роду (*подорожник, подварок, подворник*). Рідше трапляються похідні жіночого роду (*потуга, поголовицина, похоть*). Менш представленими є утворення середнього роду (*Побуже, поглавіє*).

Отже, конфікси з препозитивним елементом **по-**, увійшовши до складу словотвірних засобів української мови в 14-15ст. (за твердженням Л.Л.Гумецької, в цей період існувало 10 конфіксальних словотвірних типів, серед яких – 2 з першим компонентом **по-**: *подимья, потребизна* [2;107]), у 16-17ст. стали досить продуктивними формантами.

ДЖЕРЕЛА

- Грам. Граматика слов'янська Івана Ужевича /Підготовка до друку І.К.Білодіда, Є.М.Кудрицького. - К.:Наук. думка, 1970.-432с.
- ДМВН Ділова мова Волині і Наддніпровщини XVII ст. /Підгот. до вид. В.В.Німчук та ін. -К.: Наук. думка,1981. -416с.
- Док.Гетьм. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів. Упорядник В.Й.Горобець. -К.:Наук.думка, 1993. -392с.
- ЛРК Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. /Підгот.до вид. О.М.Маштабей та ін. -К.: Наук. думка, 1986. -218с.
- ЛСам Літопис Самовидця /Підгот.до вид. Я.І.Дзира. -К.:Наук. думка, 1971. -208с.
- Сел.рух. Селянський рух на Україні 1569-1648р. -К.: Наук. думка, 1993. -532с.
- Син.Сл. Синоніма Славеноросская /Лексис Лаврентія Зизанія. -К.:Наук.думка, 1964.-203с.
- Сл.Лекс. Лексикон Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського /Підгот.до видання В.В.Німчук. - К.:Наук. думка, 1973. -542с.
- Софон. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. -К.:Наук.думка, 1992. -336с.
- Ср. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. –СПб., 1843-1912. –Т.1.
- ССУМ Словник староукраїнської мови 14-15ст. –К.: Наук. думка, 1977-1978. –Т.1.
- Торг. Торгівля на Україні XIV-середини XVIIст.: Волинь і Наддніпрянщина. -К.: Наук. думка, 1990.
- Укр.лекс. Ласло Деже. Украинская лексика середины XVI века: няговские поучения (словарь и анализ). - Дебрецен,1985.-525с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чепіга І.П., Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI-XVII ст. // Жанри і стилі в історії української літературної мови. -К.: Наук. думка, 1989. -С.79-93.
2. Гумецька Л.Л. Нарис словотвірної системи української мови XIV-XV ст. -К.: Вид-во АН УРСР, 1958. -298с.
3. Качайло К.А. Динаміка розвитку іменникової конфіксації в українській мові (структури з другим компонентом ок).-Дис. ...канд. філол. наук. -Кривий Ріг, 1997. -203с.